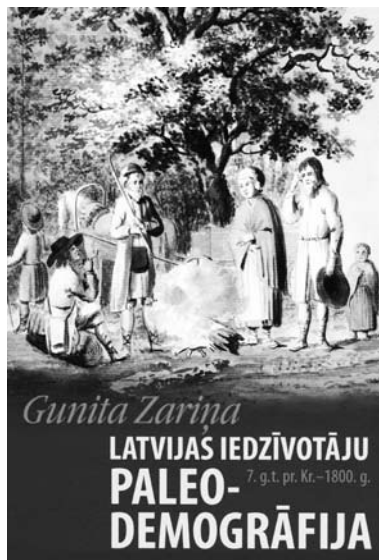

ARHEOLOGA PĀRDOMAS PAR GUNITAS ZARIŅAS GRĀMATU

Jānis Ciglis

Gunita Zariņa

Latvijas iedzīvotāju paleodemogrāfija,

7. g. t. pr. Kr.–1800. g.

**Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds,
2009. 247. lpp., il.**

Šī nav recenzija par Gunitas Zariņas grāmatu "Latvijas iedzīvotāju paleodemogrāfija 7. g. t. pr. Kr.–1800. g." tiešā nozīmē. Lai varētu vērtēt kolēģes darbu, ir jābūt profesionālim tajā nozarē, par ko autore raksta. Šīs ir vairāk senvēsturi pētoša arheologa pārdomas, ko izraisīja grāmata.

Nespeciālistam ir ļoti noderīgas grāmatas pirmās nodaļas, kurās autore sīkāk izskaidro savu pētījumu metodiku, avotus, problēmas. Tas ir darīts vienkāršā un saprotamā valodā, nespeciālistam, tās rūpīgi izlasot, rodas priekšstats par pētījuma metodēm un pārlicība par pētījuma rezultātu ticamību. Plašais salīdzinošais materiāls un aptuvena rezultātu sakritība ar līdzīgiem pētījumiem citās valstīs neizraisa šaubas par pētījumu metodikas pareizību.

G. Zariņas grāmata ir ļoti svarīga, jo Latvijas senākās vēstures izpētes zinātniskajā

apritē ir nonācis jauns materiāls, kas iegūts Latvijā līdz šim netradicionālos pētījumos un kuru var konfrontēt ar agrāko pētījumu rezultātiem, izgaisinot vienu otru mūsu senvēstures mītu. Tā dod ieskatu Livonijas perioda paleodemogrāfijā, kuras izpētei mums rakstīto avotu praktiski nav. Attiecībā uz jaunajiem laikiem grāmata būtiski papildina mūsu zināšanas par paleodemogrāfiju un ļauj mēģināt vērtēt rakstīto avotu sniegto ziņu ticamību. Pirmo reizi mums ir tik plaša ticama informācija par cilvēku dzīves ilgumu, dzimstību utt. Latvijas vēstures senākajos posmos. Tajā pašā laikā parādās vairākas jaunas problēmas, kuru skaidrojums prasīs netradicionālus risinājumus, un tās norāda, cik daudz kas vēl pētāms.

Visvairāk pārsteidz G. Zariņas pētījumā konstatētais, ka jaundzimušo prognozējamajā dzīves ilgumā izmaiņas no 7. g. t. pr. Kristus

līdz pat 18. gs. ir nebūtiskas. Tās svārstās dažādos līmeņos no 19,3 gadiem mezolītā līdz 20,3 gadiem ap 1600. gadu, maksimumu sasniedzot 10. gs. — 22,2 gadus (grāmatā — 58. att.). Tas rada izmaiņas mūsu līdzšinējos priekšstatos par saimniecības progresa un pārtikas pieejamības ietekmi uz cilvēka mūža ilgumu. Attīstoties saimniecībai, cilvēka iespējas dažādot un kontrolēt pārtikas resursus nemitīgi pieauga. Veidojās uzkrājumi. Bronzas laikmetā, pārejot no savācējsaimniecības uz ražotājsaimniecību, pārtikas daudzumam vajadzēja pieaugt, jo papildus tika apgūti pārtikas resursi, ko deva zemkopība un lopkopība. Šiem resursiem vajadzēja labāk pasargāt cilvēkus no iespējamās bada nāves, nekā tas bija savācējsaimniecības apstākļos. Lietojot bagātīgāku uzturu, arī cilvēka prognozējamais mūža ilgums it kā prasītos būt garāks. Tas pats sakāms par citiem lūzuma punktiem mūsu senākajā vēsturē — laiku ap Kristus dzimšanu, kad plaši ieviešas dzelzs darbarīki un par dominējošo saimniecības nozari kļūst zemkopība, vai vēlā dzelzs laikmeta sākumu, kad sāk audzēt ziemājus, tādējādi labāk nodrošinoties pret neražām. Vēlreiz jāuzsver, tas ir pārsteidzoši, ka saimnieciskais progress un drošākas pārtikas ieguves iespējas nepagarina potenciālo mūža ilgumu jaundzimušajiem. Tātad jāizdara secinājums, ka lielāks uztura daudzums nespēlē tik nozīmīgu lomu cilvēka mūža garuma palielināšanā kā medicīnas pieejamība, kas to 18. gs. būtiski pagarina, bet 19. gs. otrajā pusē izraisa demogrāfisko sprādzienu.

Otrs, varbūt mazliet nenozīmīgāks faktors ir uztura kvalitāte — uzņemto vitamīnu un minarālvielu daudzums. Savācējsaimniecības apstākļos tas bija no šī viedokļa varbūt vērtīgāks (zivis, dažādi augi, gaļa) nekā vēlākās graudaugu diētas, un tas kompensēja bada izraisītās sekas.

Problēma, kas būtu jārisina kopā antropologam paleodemogrāfiskajos pētījumos, arheologam un vēsturniekam, ir iedzīvotāju skaita pieauguma temps un dzimstība.

Dzelzs laikmetā kapulauku skaita pieaugums un tajos apbedīto skaita pieaugums pēc arheologu pētījumiem bieži vien ir lielāks, nekā to pieļauj paleodemogrāfu pieņemtais dzimstības temps — 1,2 cilvēki uz vienu pieaugušo individu. Te parādās virkne nesakritību starp arheologu un antropologa paleodemogrāfijas pētījumiem. Visvairāk tā atspoguļojas lībiešu 10.–13. gs. materiālā. Grāmatas autore sīkāk analizējusi Salaspils Laukskolas kapulauka materiālus. Kapulaukā apbedīti divu lībiešu ciemu iedzīvotāji. Par Daugmales pilskalna iedzīvotāju apbedīšanu Salaspils Laukskolas kapulaukā ir jāšaubās. Pēc grāmatas autore pētījumiem, kapulauka pirmajā izmantošanas periodā 10. gs. beigās un 11. gs. pirmajā pusē to atstājusi aptuveni 40–50 cilvēku liela kopiena, otrajā periodā sasniedzot (11. gs. otrajā pusē un 12. gs. sākumā) apmēram 100–115 cilvēku lielu kopienu. Tātad vērojams iedzīvotāju skaita pieaugums 2,5–2,6 reizes. Pēc G. Zariņas secinājumiem, populācija varēja pieaugt tikai 1,8–2 reizes, gadsimta laikā sasniedzot 75–85 individus. Lielo iedzīvotāju skaita pieaugumu grāmatas autore skaidro ar jaunu iedzīvotāju pieplūdumu. Šādi viena kapulauka ietvaros problēmu varētu risināt, bet no arheoloģiskā skatpunkta tas ir sarežģītāk. Ja Daugavas lejtecē zinām tikai dažus 10. gs. beigu pieminekļus, tad 11. gs. arheoloģisko pieminekļu skaits ir vairākas reizes palielinājies. Tiek uzskatīts, ka no Daugavas baseina lībieši ienāca arī Gaujas lejtecē. Pazīstot Ziemeļkurzemes vendiem raksturīgās senlietu formas, var mēģināt izdalīt vendlu sieviešu apbedījumus starp Daugavas lībiešu apbedījumiem. Taču to nav tik daudz, lai varētu izskaidrot demogrāfisko sprādzienu lībiešu apdzīvotajā teritorijā 11.–12. gs. tikai ar migrācijām. Citu valstu salīdzinošais materiāls liecina, ka reprodaktīvais temps uz vienu vecāku paaudzes individu 1,2 šajā laikā it kā nevarētu būt par mazu. Līdz ar to problēmai nepieciešami jauni netradicionāli risinājumi. Viens no tādiem varētu būt jauni arheologu pētījumi. It īpaši

Gaujas lejtecē, kur jāmeģina meklēt līdzēnos kapulaukus, kas pie Daugavas ir hronoloģiski agrāki nekā uzkalniņu kapulauki un par kuru iespējamību Gaujas lejtecē liecina atradumi Bīriņu Mežšautos un Turaidas Kuponās. Otrs risinājums — varbūt palielināt lībiešu reprodutīvo tempu līdz 1,3–1,4. Kādi tam varētu būt apsvērumi. Uzmanību piesaista bronzas laikmeta Ķivutkalna kapulauka dati par bērnu mirstību. Rodas iespaids, ka Ķivutkalna kapulauks rāda kādas bronzas laikmeta populācijas pilnīgu paleodemogrāfisku ainu samērā īsā laika posmā. G. Zariņa šaubās, vai šajā gadījumā vajag pielietot kompensāciju un līdz gadu vecu bērnu mirstību palielināt līdz 45 %, bet gan to atstāt 26,6 % robežās. Varbūt līdzīgi tas varēja būt arī lībiešiem. Gadsimtu gaitā Austrumbaltijas iedzīvotājiem bija izveidojusies imunitāte pret šajā reģionā sastopamajām slimībām. Salīdzinājumā ar viduslaikiem starptautiskie kontakti bija vājāki un tas mazināja epidēmiju izplatīšanos. Līdz ar to izdzīvojošo bērnu skaits varēja būt lielāks, un tik liela jaunu bērnu apbedījumu kompensācija nebūtu vajadzīga. Šo laiku īsti nevarētu salīdzināt ar 18.–19. gs. sākuma baznīcu grāmatu datiem par bērnu mirstību, jo tad ļoti daudz bērnu mira ar bakām. Dzelzs laikmetā tas varēja arī nebūt. Reprodutīvo vecumu 10.–12. gs. varbūt varēja sasniegt lielāks dzimušo skaits nekā 18. gs. un 19. gs. sākumā, un iedzīvotāju skaits varēja pieaugt daudz straujāk nekā pie reprodutīvā tempa 1,2. Salīdzināt vēlā dzelzs laikmeta datus ar šī laika Rietumeiropas rādītājiem varbūt arī nebūtu īsti pareizi, jo šajā laikā tur ir jāņem vērā lielākais iedzīvotāju blīvums, urbanizācijas faktors, krusta kari un ciešie kontakti, piemēram, lietojot svētītā ūdens un vīna traukus, apmeklējot baznīcu.

Līdz šim pārspilēts, šķiet, arī iedzīvotāju skaits Latvijā vēlajā dzelzs laikmetā. Lībiešu skaits 13. gs. sākumā, pēc F. Beninghofena pētījumiem, tiek lēsts apmēram no 15 līdz 21 tūkstošiem. Šis skaits ir pārāk liels. Salaspils Laukskolas divi ciemi un kapulauks ir viens

no lielākajiem lībiešu centriem. Pieņemot, ka lībiešu apdzīvotajā teritorijā bija vēl ap simts līdzvērtīgu centru un to skaitu sareizinot ar G. Zariņas Salaspils Laukskolas kapulaukā konstatēto maksimālo iedzīvotāju skaitu, iegūstam nedaudz virs 10 tūkstošiem iedzīvotāju. Pagaidām zināmo vēlā dzelzs laikmeta lībiešu pieminekļu (dzīvesvieta + kapulauks) skaits nesasniedz simtu. Jāpieņem, ka vēl ir diezgan daudz nezināmu pieminekļu — it īpaši teritorijā starp Daugavu un Gauju, kā arī Metsepolē. Tomēr kopumā tas lielāks par 100 diez vai būs. Ne visas apdzīvotās vietas bija tik lielas kā Salaspils Laukskola. Tātad lībiešu skaits 13. gs. sākumā ap 10 tūkstošiem varētu būtu daudz reālāks nekā Latvijas senākajā vēsturē pēc F. Beninghofena aprēķiniem minētais 15–21 tūkstoši.

Interesanta problēma ir latgaļu kapulaukos un tai skaitā G. Zariņas sīkāk analizētajā Aizkraukles Lejasbitēnu kapulaukā konstatētais vīriešu apbedījumu skaita dubultīgs pārsvars pār sievietes apbedījumiem. To ir konstatējuši gan arheologi pēc kapu orientācijas un senlietu piedevām, gan G. Zariņa pēc paleodemogrāfiskajiem pētījumiem. Pagaidām mūsu rīcībā nav ticama skaidrojama šim fenomenam. Ja to skaidrotu ar sirojumiem, tad citos kapulaukos būtu jābūt sievietes apbedījumu lielam pārsvaram. Varbūt šajā gadījumā jādomā par jaunu meiteņu pārdošanu verdzībā uz Austrumiem vai sakrālu upurēšanu, lai ierobežotu iedzīvotāju skaita nekontrolējamu pieaugumu?

Lielākā daļa no G. Zariņas monogrāfijas ir veltīta vēsturiskajiem laikiem. Te 14.–18. gs. paleodemogrāfiskos rādītājus prasītos analizēt sīkāk pa gadsimtiem vai vismaz izdalīt Livonijas periodu, Zviedru laikus, 18. gs. Netieši tas jau daļēji ir veikts, bet uzskatāmi nepārādās monogrāfijā. Grāmatas autore ir izmantojusi arheologu — izrakumu vadītāju — dotos datējumus, kas minēti galvenokārt īsajos pārskatos par arheologu pētījumiem Latvijā. Pat ātra iepazīšanās ar analizētajām kapsētām ļauj dažām šos datējumus korigēt.

Daudziešu kapsētas materiāls ir vēlāks. Tas datējams ar 17. gs. un, iespējams, ka lielākā daļa apbedījumu ir no 18. gs., 16. gs. apbedījumu šajā pieminekļī nav. Arī Doles Dūdiņu kapsēta ir izmantota tikai 17. gs. un 18. gs. sākumā. Leimaņu kapsēta Augšzemē sāka izmantot 15. gs. beigās vai 16. gs. sākumā, bet intensīvi izmantota arī 19. gs. pirmajā pusē. Te parādās arheologa un antropologa ciešākas sadarbības nepieciešamība. Lielākajai daļai no analizētajām kapsētām detalizēta arheoloģiskā analīze nav veikta, pieejams tikai aptuvenš kapsētas kopējais datējums, kas jau minētajos gadījumos ir nedaudz kļūdainš. Tikai precīzāk datējot kapus, būtu bijis iespējams iegūt detalizētāku ainu pa gadsimtiem. Apskatot analizēto Daudziešu kapsētas materiālu, parādās tendence — 17.–18. gs. nedaudz palielināties dzīves ilgumam un vecāku cilvēku īpatsvaram.

Arī vēsturiskajos laikos pieauguma temps 1,2 uz vienu pieaugušo dažos laika posmos šķiet ir par mazu. Ņemsim kā piemēru 18. gs. Pēc E. Dunsdorfa datiem, ap 1700. gadu Vidzemē dzīvoja 153 000 iedzīvotāju, bet 18. gs. beigās — 293 000. It kā pieaugums gadsimta laikā divas reizes sakrīt ar G. Zariņas pētījumu. Taču jāņem vērā, ka pēc Ziemeļu kara un 1710.–1711. gada mēra iedzīvotāju skaits bija stipri samazinājies.

H. Bruinings to vērtē ap 90 tūkstoši un tai skaitā bija bērni un veci cilvēki. Lai saņemtu minēto skaitu, pieauguma tempam

vajadzēja būt lielākam. Protams, 18. gs. palielinājās mūža ilgums, sieviete teorētiski varēja dzemdēt vairāk bērnu. Taču ar to vien it kā būtu par maz. Labvēlīgos apstākļos pieauguma temps varēja būt lielāks nekā 1,2. To pierāda 18. gs. statistika, kad iedzīvotāju pieaugumu neietekmēja kari. Ja ņemam vērā karus — Livonijas, poļu-zviedru, Ziemeļu karu un mēri, kuru rezultātā iedzīvotāju skaits būtiski samazinājās, arī nonākam pie tā paša tempa 1,2 vai pat zemāka. Šis atziņas pārbaudei ļoti noderētu zviedru arklu revīziju un lielā kadastra datu konfrontācija ar kapsētu materiālu. Tas būtu nedaudz senāks statistiskais materiāls par 18. gs. otrās puses, 19. gs. sākuma baznīcu grāmatu datiem. Varbūt varētu analizēt Doles Dūdiņu kapsētu, kaut gan tās kaulu materiāls ir salīdzinoši slikti saglabājies. Šķiet, ka tajā apbedīti gadsimta garumā tikai Doles salas iedzīvotāji. Mārtiņsalas kapsētā apbedīšana 17. gs. turpinājusies, bet apbedīto skaits, salīdzinot ar 16. gs., ir stipri mazāks, savukārt Ķekavā ir zināma viduslaiku kapsēta ar 17. gs. apbedījumiem.

Šis pārdomas nemazina Gunitas Zariņas monogrāfijas nozīmi un vērtību. Dažas ieskicētās problēmas, cerams, rosinās arheologu, antropologu un vēsturnieku ciešāku sadarbību mūsu senatnes izpētē, bet citus pētniekus — saskatīt jaunas problēmas un iedziļināties to izziņāšanā.

Jānis Ciglis